מציץ מן החרכים – הערות על 'קדיש'

האם כותבים 'דיברא' או 'די ברא"? האם הבי"ת רפה או דגושה? האם 'מן כל' או 'מכל"? לכן במקום הקדמה על מערכת הניקוד, שינוי גירסאות, איך להכריע ספיקות וסתירות, מאחורי כל החלטה כזו – מחקר מקיף של מקורות עתיקים, פיתוח ושכלול שיטותיהם של דעות של פוסקים שונים, ובירור מול מסורות ספרד ואשכנז. כל אות וכל ניקוד נבדקים שוב ושוב. זהו מבט קטן ('קטנות') על העבודה העצומה שמאחורי כל מילה בסידור ('גדלות'). הנה מבט מאחורי הקלעים שמקיף (במעט) החלטות שלנו.

יִתְגַּדַּל וְיִתְקַדַּשׁ שְׁמֵיהּ רַבָּא אָמֵן בן יהי רצון אדהנעיה **בְּעָלְמָא** (דִּבְרָא)
[דִּי־בְרָא (וי"א בְּרָא) (וי"א בָּרָא)]א **— כִּרְעוּתֵיהּ,** (וי"א כִּרְעוּתֵיהּ)ב,

---

א*1: דיברא לעומת די ברא (מילה אחת לעומת שתי תיבין)

בסידורי רפ"ד וד"ש (וכן ב'קונטרס מאה ברכות', ויניציאה שנת ש"ט ועוד) נדפס הנוסח 'דברא' בתיבה אחת חסר יו"ד. אולם מהרח"ו כתב בדרוש נוסח התפלה בשעה"ת עמ' ער"ה: 'ויאמר די ברא בשתי תיבות מחולקות, ולא בתיבה אחת דברא', וכמנין ארבע עשר תיבות מ'יתגדל' עד 'משיחיה'. וכן מצינו לשון זה בספר דניאל (ד,יב; ד,כ), וכן הוא כבר בסדר אמרם גאון בשתי תיבות. נמצא שאין כאן חידוש לשון של האריז"ל, אלא תיקון לנוסח ספרד הקדום.

א*2: ניקוד ברא – בי"ת רפויה או דגושה?

לפי כללי הדקדוק המקובלים בזמנינו היה ראוי להיות בָּרָא בבי"ת רפויה; שכן במקרא, לאחר אותיות אהו"י בסוף התיבה שלפניה, בגדכפ"ת שבראש התיבה הבאה רפויות. אולם בסידורי רפ"ד אין הקפדה בזה, ובגדכפ"ת שבראש תיבה באות פעמים בדגש אף במקום שלפי כללי הדקדוק המקראיים היו ראויות להיות רפויות – ואף בציטוטי מקרא. נמצא שאין ממסורת ניקוד זו הכרע לכאן או לכאן.

עוד יש לצרף שלשון דניאל היא 'דִּי בָּרָא' (ד,יב; ד,כ). ולפי זה אפשר לומר שאף כשנקט 'די ברא' בשתי תיבות, לא נתכוון האר"י ז"ל לשנות את הניקוד שהיה ראוי אילו היתה תיבה אחת. לפיכך נקטינן למעשה לנקד בָּרָא.

ב. כרעותיה – כ"ף רפויה או דגושה?

בסידורי רפ"ד הכ"ף דגושה. לפי כללי הדקדוק המקובלים בזמנינו היה ראוי להיות כְּרעותיה בכ"ף רפויה, שכן בגדכפ"ת הבאות אחרי אותיות אהו"י רפויות; אולם בסידורים של דפוס ויניציאה (ספרד, אשכנז, ארם צובא, ורומא), **בגדכפ"ת שבראש תיבה דגושות** בדרך כלל, אף במקום שלפי דקדוק המקרא היו רפויות.

ולענין פירוש התיבה: לדעת הגר"א (מעשה רב נ"ד) 'כרעותיה' מוסב על 'יתגדל ויתקדש', ומוכיח כן מתפלת 'על הכל', ולפי זה אינו קשור למה שלפניו (ויש לעיין אם שייך פירוש זה בקדיש כשעונים 'אמן' אחרי 'רבא'). אולם לפי הרוקח בסידורו, וכן בשערי אורה לר"י ג'יקאטיליא ובספר אבודרהם, מוסב על 'די ברא', ולפי זה היה מקום לכ"ף רפויה. מכל מקום לפי שיטת הניקוד של סידורי רפ"ד אין בזה הבדל.

וַיַּמְלִיךְ מַלְכוּתֵיהּ, וַיַּצְמַח פֻּרְקָנֵיהּ וַיְקָרֵב מְשִׁיחֵיהּ
בְּחַיֵּיכוֹן וּבְיוֹמֵיכוֹן וּבְחַיֵּי דְכָל (וי״ג דְּכָל)ד בֵּית
יִשְׂרָאֵל בַּעֲגָלָאה וּבִזְמַן קָרִיב, וְאִמְרוּ אָמֵן אָמֵן

הקהל עונין כל כ״ח תיבין 'אמן יהא ...'' עד ''... דאמירן בעלמא'' וחזן ממשיך יהא שמיה וכו'

ג. מלכותה לעומת מלכותיה - מלא יוד או חסר?

אכן בארמית מקראית תמיד חסרה יוד – אך כבר ב'ארמיות התרגומיות' היה נהוג ומקובל להבחין בין של זכר לשל נקבה בהוספת 'י'. ואין להביא הוכחה משעה"ת שנכתבו כולן מלה יו"ד, כיון נהגו מחברים, ורח"ו הכללם, לכתוב מלא 'י להגדיש הציר"י (או חיריק) במקום פת"ח. והה"נ כרעותיה, פרקניה, משיחיה, שמיה,

ד. דְּכָל – מפני מה הדל"ת דגושה והכ"ף רפויה?

בגדכפ"ת שבראש תיבה דגושות. אבל באמצע תיבה, אותיות אחרי אות דגושה, רפויות. ולפיכך 'דְּכָל' – הדל"ת דגושה מפני שהיא בראש תיבה, והכ"ף רפויה מפני שהיא אחר אות דגושה. לדוגמה, בפיוט 'אנא בכח', נקטינן בְּכֹחַ במקום בְּכֹחַ.

ה. בעגלא לעומת בעגל – עם או בלי אל"ף בסוף?

בדרוש נוסח התפלה בשעה"ת כת"י, רח"ו כתב 'בעגל' בלא אל"ף. אולם בסידורי רפ"ד, ד"ש וש"ו, נדפס 'בעגלא'. גם ר' שמואל ויטאל בסידור 'חמדת ישראל' ומהר"י צמח ב'עולת תמיד' אינם מזכירים כלל גירסה 'בעגל', וגרסתם 'בעגלא'. מאידך, מצאנו רק בקונטרס מאה ברכות (ויניציאה ש"ט) נדפס 'בעגל', וכן נמצא בכמה מסידורי מנהגי צרפת ופרובאנס.

כמה וכמה ראשונים מביאים מקורות בתרגומין ובתלמודין שגרסת הראשונים הנ"ל בהם 'עגל' בלי א' בסוף, וכן גרס כת"י של סידורי ליסבון. נמצא שהגרסא 'בעגל' באמת מורה ישירות יותר ברמזה ללשון 'עגל' דהיינו 'מהר' כפי מקורותיהם, ואדרבה משמע שכוונת רח"ו היתה דוקא לגרוס 'בעגל' במקום 'בעגלא' שבין כך אין בתיבה זו כוונה ודיוקא דלהוי דוקא 'בעגלא' ולא 'בעגל'.

לכן נראה שלכתחלה עדיף לגרוס 'בעגל' בלא אל"ף – אף שאינו מעכב כלל ואין כאן שלילת גרסת 'בעגלא', ובפרט שכמעט ונבלעת 'בעגל' עם תיבת 'ובזמן' שלאחריה משא"כ 'לעלמי' יש להקפיד מפני הכוונה שתהא בלא וא"ו. כבר מפורש בדברי מהרח"ו שאין קטע זה (בחייכון וכו' עד אמן יהא) 'מעיקר הקדיש', ואין שום נפקא מינה לענין הכוונות (כגון מנין התיבות וכיוצא בזה). וגם לא מצינו בפרי עץ חיים, בסידור ר' חיים כהן, מהר"י צמח, בבית יוסף או בכתבי הרש"ש הוראה מפורשת בענין זה, אבל כולם גרי' 'בעגלא'. ולקיים שניהם כתבנו **'בעגל**אַ' אע"פ עדיף 'בעגל'.

ו. הקהל עונין עד 'בעלמא'

ז"ל שעה"ת: 'אח"כ יש כ"ח תיבות מן יהא שמיה רבא מברך וכו' עד דאמירן בעלמא והם בחינה השלישית של מילוי המילוי ואז צריך לחזור ולענות עוד אמן. וג' אמנים אלו הם זולת אמן יהא שמיה רבא וכו'. ואם העונה מסיים עד דאמירן בעלמא קודם שהחזן יאמר שמיה דקודשא בריך הוא צריך לענות כאן אמן פעם אחרת' – מבאור מכאן שהקהל צריך לענות כל הכ"ח תיבין ושוב לענות 'אמן' ל'בריך הוא'.

אָמֵן כן יהי רצון אדה"ז **יְהֵא שְׁמֵיהּ** (רי"ג שְׁמֵהּ) **רַבָּא מְבָרַךְ לְעָלַם** (ו) **לְעָלְמֵי עָלְמַיָּא** (ובסידורי עה"מ המצוים לְעָלַם לְעָלְמֵי עָלְמַיָּא)ט

ז. שמיהּ לעומת שמהּ – ספירת כ"ח אותיות דווקא

נודע בדברי המקובלים שמנין כ"ח אותיות הוא במאמר '**יהא שמיה רבא מברך לעלם לעלמי עלמיא**'. ולפי זה גירסת שמיה מלא יו"ד מתיישבת יפה עם מנין זה, כל זמן שנוהגים לומר לעלמי בלא וא"ו, וכן הוא בסידורי רפ"ד.

אולם למי שגורס ולעלמי בוא"ו נעשה המנין כ"ט; ולפיכך יש מן המדקדקים שכתבו אז שמה חסר יו"ד כדי להעמיד המנין על כ"ח, וכבר נידון הדבר בדברי מרן הבית יוסף (סי' נ"ו) על פי לשון דניאל.

אמנם בשעה"ת כתב מהרח"ו כוונה מפורשת בשם י"ה הנרמז בתיבת 'שמיה', ומבואר שהאותיות עצמן נצרכות לכוונה זו. ועוד שבסידורי רפ"ד נכתב בעקביות שמיה מלא יו"ד. לפיכך אין מקום לשנות הכתיב מצד חשבון האותיות בלבד, אלא הנוסח עומד על מכונו בכתיב מלא.

ולענין הה"א – אף שיש מקומות בדפוסים אינה מסומנת, מ"מ כולן **מפיק ה"א**, שְׁמֵיהּ, התרגום של 'שמו' בלשון הארמית בתנ"ך (דניאל) וכן בכל התרגומים. לפיכך נקטינן כל מקום **שְׁמֵיהּ** מלא יו"ד ובמפיק ה"א.

ח. לעלמי לעומת ולעלמי – עם או בלי וא"ו?

בדרוש על נוסח התפלה (שעה"ת) נדפס '**ולעלמי**'. אולם ברוב סידורי ספרד – ובהם רפ"ד, ש"ד וש"ט ועוד ועוד – וכן ברש"י בספר אורה, הגירסה היא '**לעלמי**' בלא וא"ו. וכן מצינו בדברי מהרח"ו עצמו בכמה מקומות אחרים (ענין קדיש, ענין ליל שבת) שנקט 'לעלמי'. וכך גם בחמ"י (רש"ו), ומהר"י צמח בעולת תמיד (שהביא הנוסח מ,ספר כוונות,), וכן בפרי עץ חיים (ויחי י"א), וכן בכף החיים (סי' נ"ו) בע"ח.

לעומת זאת, מרן הבית יוסף (סי' נ"ו) הביא בשם האבודרהם שיש לגרוס 'ולעלמי', אולם בשולחן ערוך (שם סעיף ג') הזכיר את הנוסח 'לעלמי עלמיא' בלא וא"ו.

לפיכך, נ"ל שמסתבר שהוא"ו שבשעה"ת בדרוש נוסח התפלה אינה אלא פליטת הקולמוס, שהרי בכל שאר המקומות בדברי מהרח"ו נכתב 'לעלמי'. ויש שרצו לומר שהוא"ו שם אינה אות אלא כעין ניקוד, אולם דבר זה קשה לקבלו:

(א) אין דרך כזאת מצויה במקרא להשתמש בוא"ו כסימן ניקוד;
(ב) תלמידי מהרח"ו וכל נוסחאותיהם כתבו 'לעלמי' בלא וא"ו;
(ג) אף בשעה"ת עצמו מצינו בכמה מקומות שכתב 'לעלמי' בלא וא"ו;
(ד) ובהמשך אותו דרוש עצמו מונה מהרח"ו תיבות המתחילות בוא"ו ומתייחס לוא"ו כאות ממש, ומוכח שאין דרכו להשתמש בה כסימן ניקוד בלבד.

וראה עוד באריחות בספר 'יוסף חיים' (מזרחי).

ט. לעלם – עי"ן פתוחה או קמוצה?

במהדורות ויניציאה הקדומות, בין בסידורים ובין בתרגום שבדפוסי התנ"ך, מצינו בעקביות ש'עלמא' ו'עסקין' וכיוצא בהן מנוקדים בעי"ן בפתח ולא בקמץ. כיון שניקוד זה חוזר בכל המקומות בדפוסים אלו, מסתבר שאין זו טעות דפוס אלא שיטה קבועה בניקודם. וכן בעוד לשונות ארמיות כגון 'קַל' ו'אֲמָרִין' (ע' בסדר בא לציון).

לא נתברר לנו מתי נשתנה מנהג הסידורים לנקד בקמץ. ונ"מ בזה לענין חלוקת ההברות: אם העי"ן פתוחה – השבא שלאחריה שבא נח: עַלְ־מַיָּא; ואם בקמץ – נעשית החלוקה באופן אחר מפני בשבא נע של הלמ"ד: עָ־לְ־מַיָּא. לפי הניקוד שבדפוסי ויניציאה נ' שיש לגרוס בפתח והשבא שלאחריו נח.

– יִתְבָּרַךְ [וְ]יִשְׁתַּבַּח וְיִתְפָּאַר וְיִתְרוֹמַם וְיִתְנַשֵּׂא
וְיִתְהַדַּר וְיִתְעַלֶּה וְיִתְהַלַּל שְׁמֵיהּ (דְּקוּדְשָׁא) [דְּקֻדְשָׁא]א
בְּרִיךְ הוּא אָמֵן אדה"ן לְעֵלָּא מִכָּל (נ"א מִן כָּל)ב בְּרָכָתָא

י. וישתבח ... ויתרומם – מנין מ"ב

בסידורי רפ"ד-ד"ש תיבת 'יתברך' נדפסה בלא וא"ו. אולם לפי החשבון שמבאר מהרח"ו צריך להוסיף וא"ו ל'ישתבח', ולכתוב 'ויתרמם' חסר וא"ו, כדי להעמיד את הסדר על מנין מ"ב.

ומהרח"ו פירש שיש כאן שני רמזים למנין מ"ב:
(א) ז' תיבות ובהן ו' וא"וים.
(ב) ז' תיבות שכל אחת בת ו' אותיות.

נמצא: ו' כפול ז' = מ"ב. וכן הוא בסדר רב עמרם גאון.

יא. קבו"ץ לעומת שוריק וחול"ם חסר לעומת חול"ם מלא

בסידורי רפ"ד מצינו נטייה ברורה להרבות בשורוק ובחולם מלא, ופחות להשתמש בקובוץ ובחולם חסר. משום כך נדפס בקדיש 'דְּקוּדְשָׁא' במקום 'דְּקֻדְשָׁא', וכן 'עוֹשֶׂה שלום' במקום שהוא המסורת של הפסוק באיוב כ"ה ב' 'עֹשֶׂה שלום' (חולם חסר). נראה שטעם הדבר מפני שרבים מן הסידורים הקדומים לא היו מנוקדים או שניקודם לא היה ברור, ולכן נהגו המדפיסים להוסיף אותיות ולהרבות בכתיב מלא כדי להבליט את התנועה. (וכגון שכתוב 'עוֹז לעמו יתן')

אמנם בחולם חסר או מלא אין נפקא מינה בהגייה, אבל ההבדל בין שורוק לקובוץ משמעותי: שורוק היא תנועה גדולה וקובוץ תנועה קטנה. ותנועה גדולה או קטנה יש גם השפעה על הניקוד שלאחריו:
(א) הדגש שלאחרי תנועה קטנה דגש קל,
(ב) שבא שלאחרי תנועה גטנה שבא נח וואחרי תנועה גדולה שבא נע.

רח"ו עצמו העיר על ענין זה למעשה, כששינה בשעה"ת בדרוש על נוסח התפלה את ניקוד הדל"ת שנדפס בסידורי רפ"ד 'בְּפִקּוּדַת' (רפ"ד-פ"א בטעות מנוקד, ד"ש-רפויה): 'דלית בפקודת תהיה דגושה ולא רפויה' – הרי, אם הוא דגושה, אינו רפוי. לכן נר' שגם הדל"ת דגש 'קל', וצ"ל אין כאן שורוק אלא קובוץ.

ומזה נראה עוד שלא כל ניקוד הדפוסים נתפס בסידורי רפ"ד כמתוקן לגמרי, ולא ראה רח"ו צורך לתקן בכל מקום לפי שלא זה היה ענין ספרו. מכל מקום נתן בזה סימן שיש לעיין בניקוד. לפיכך גם כאן, אין לקרוא דְּ־קוּ־דְּ־שָׁא אלא דְּ־קֻ־דְּ־שָׁא, שהדל"ת סוגרת את ההברה שלאחר השורוק והשבא תחתיה שבא נח.

יב. מן כל לעומת מכל – שתי תיבין או אחת?

בנוסח הסידורים הקדומים מצינו בדרך כלל הגירסה 'מכל' בתיבה אחת. כן הוא ברש"י בספר פרדס הגדול (ס"ה), בסידורי ויניציאה רע"ט-רפ"ד-ד"ש-ש"ו, וכן בכתבי רח"ו, וברש"ו בהערות לשעה"ת ובספר חמדת ישראל, וכן במחזור ארם צובה (ויניציאה רפ"ז). וכן הוא בסדר רב עמרם גאון.

אמנם רנ"ש ז"ל בנגיד ומצוה (ו' סע"א) ומהר"י צמח בהערות על עולת תמיד (שסידר מכתבי 'מהדורא מציעתא' של מהרח"ו) כתבו שיש לגרוס 'מן כל' בשתי תיבות כדי להשלים מנין כ"ח תיבות מן 'יהא שמיה' עד 'דאמירן בעלמא', והביאו ראיות מלשון המקרא. ורש"ש ז"ל בנהר שלום (נ"ח) הביא גם הוא גירסה זו. אולם נראה שאין זו עדות לנוסח אחר שבידם, אלא המשך לחשבון המקובלים

שִׁירָתָא (תּוּשְׁבְּחָתָא) [תִּשְׁבְּחָתָא][ג] וְנֶחֱמָתָא דַּאֲמִירָן בְּעַלְמָא, (ובסידורי הרש"ש בְּעָלְמָא)[ד] ע"כ עונין, וְאִמְרוּ אָמֵן: בן יהי רצון אידהנעיה

קדיש על ישראל אומרין: עַל יִשְׂרָאֵל וְעַל רַבָּנָן וְעַל תַּלְמִי־דֵהוֹן וְעַל כָּל תַּלְמִידֵי תַלְמִידֵיהוֹן (וי"ג תַּלְמִידֵיהוֹן)[ג] דְּעַסְקִין בְּאוֹרַיְתָא קַדִּישְׁתָּא – דִּי בְּאַתְרָא (וי"ג בְּאַתְרָא)[ג] (הָדֵין) [הָדֵיי][ד] וְדִי בְּכָל (וי"ג בְּכָל)[ג] [אֲתַר וַאֲתַר] (אָתָר וַאֲתָר)[א] —

שקדמוהו, שכן בנוסחאות הסידורים ובכתבי רח"ו עצמו מצינו בעקביות 'מכל'. אלא שנראה שדברי רש"ש בזה אינם עדות לנוסח אחר שבידו, אלא המשך לשיטת המקובלים שקדמוהו, שכן בנוסחאות הסידורים ובכתבי רח"ו עצמו מצינו בעקביות 'מכל'. ועוד שנחלקו גם הם עצמם באופן המנין: רש"ו בהערות שוליים על שעה"ת מונה גם 'אמן' הראשונה של 'יהא שמיה' לכ"ח תיבין, ואילו מהר"י צמח כתב שצריך לגרוס 'מן' כל, והעיד שכך היה המנהג בדמשק לגרוס 'מן כל'.

לפיכך נראה שעיקר נוסח הסידורים הוא 'מכל', ומה שנתפשט בסידורים מאוחרים בפרט החיד"א ובע"ח לגרוס 'מן כל' הוא מכח חשבון המקובלים.

יג. תושבחתא לעומת תשבחתא

בסידורי רפ"ד מצינו בכמה מקומות 'תושבחות' או 'תושבחתא', כגון בברוך שאמר, ישתבח, הלל וקדיש. אולם בשעה"ת בדרוש 'מנהגים ונוסחאות התפלה' כתב מהרח"ו לשנות הניקוד ולגרוס 'תִשבחות' בברוך שאמר, ישתבח והלל, ובקדיש 'תִשבחתא'.

ונראה שסבר האריז"ל שכל מקום בתרגום הנדפס שנמצא בו 'תּוּשְׁבְּחָתָא' אינו מדוקדק, ויש לגרוס 'תִּשְׁבְּחָתָא' וכיוצא בו. צורה זו מתאימה ללשון התרגום למילה 'שבח', כגון בשמות ט"ו ובדברים ל"א ובמקומות רבים נוספים. וכן מצינו ברש"י בספר פרדס הגדול (ס"ה) שכתב 'תשבחתא'. (אולם יש לעיין אם כוונתו באבת לחיריק או לשורוק.)

יד. הדין ◇ הדֵין – אֲתַר / אֲתָר – חַסדא ◇ חִסדא

בסידורי רפ"ד מצינו פעמים רבות ערבוב בניקוד התנועות, כגון בין פתח לקמץ ובין סגול לחיריק. דבר זה ניכר במיוחד כשמשווים בין מהדורות שונות, כגון בניקוד המילה 'אתר' בתרגום של תנ"ך שגורסים פעמים אֲתַר ופעמים אָתָר. נראה שבדפוסים אלו לא הקפידו להבחין בין תנועות אלו, כפי שגם בהגיית בני איטליה ובני ספרד לא תמיד הובחן ביניהן.

וכן מצינו בדפוסים שינויים כעין זה: הדֵין (נכון) ◇ 'הדִין' (חיריק) 'חַסדא' (פתח). אולם לפי לשון התרגום ברור שיש לגרוס:

הדֵין (צירי) – התרגום הקבוע של 'הזה'.
חַסדא (חיריק) – התרגום הרגיל של 'חסד'.

לא מצינו בתרגומים הצורה 'חַסדא'. וכן מצינו חילופי ניקוד גם במילה 'אתר', פעם בפתח ופעם בקמץ, ואין בכך אלא הבדל שבכתיב הדפוסים. לפיכך נקטינן לגרוס אֲתָר, כפי הניקוד המדוקדק שבתַּרגומים. ובניקוד זה ההטעמה מלרע, אֲ־תָר; אבל אילו היה מנוקד בשני קמצים – אָתָר – הייתה ההטעמה מלעיל, אָתָר (כמו אֲתָה).

יְהֵא לְהוֹן חִנָּא (וְחִסְדָּא) [וְחִסְדָּא]א וְרַחֲמֵי[ט] מִן קֳדָם[ט]
מָארֵי שְׁמַיָּא וְאַרְעָא וְאִמְרוּ אָמֵן: יהא שלמא

קדיש תתקבל אומרין: תִּתְקַבַּל צְלוֹתְהוֹן[י] (וּבָעוּתְהוֹן) [וּבָעוּתְהוֹן][יא]
דְּכָל יִשְׂרָאֵל קֳדָם[יב] אֲבוּהוֹן דְּבִשְׁמַיָּא וְאִמְרוּ אָמֵן:

חצי קדיש מתחיל רק מכאן: יְהֵא שְׁלָמָא רַבָּא מִן שְׁמַיָּא (וְשָׁבָע)
[וְשֻׂבַע][יג] וִישׁוּעָה וְנֶחָמָה וְשֵׁיזָבָא וּרְפוּאָה וּגְאֻלָּה

טו. רחֲמי / רחֲמין – רחְמן

עולה מדפוסי רפ"ד כלל בניקוד חטף־פתח לעומת שבא: תיבה שצורתה מצויה כבר במקרא, אף כשהיא באה בתוך לשון ארמית, שומרת על ניקודה העברי. ובכן בכל מקום בו נוקטים בארמית רַחֲמֵי או רַחֲמִין, כיון שבעצם אין באלו אלא תיבות עבריות שנשתנו לצורה ארמית, שומרין חטף־פתח כמו בעברית.

אבל תיבה שצורתה עצמה אינה מצויה במקרא, אלא היא צורה ארמית – מנקדים אותה לפי ניקוד ארמי, דהיינו אות חי"ת בשבא. ולפיכך גורסין רַחְמָן ולא רַחֲמָן, וכן רַחְמָנָא. ועל דרך זו מצינו גם בפעלים של לְיַחֵד [לַיְחֲדָא, מְיַחְדֵי, לְיַחֲדָךְ], וכן הפועל הַמַּחְזִיר / וּמַחְזִירָן, וכיוצא בהם.

לפיכך גם בקדיש נקטינן רַחֲמֵי בחטף־פתח.

טז. סימון ל'קמץ קטן'

אופן מיוחד – כגון בקו אמצעי ארוך (כמו בסידור עוד יוסף חי) או בגופן מובחן יותר (כגון בסידור איש מצליח).

אולם בסידור רפ"ד לא מצינו סימן מיוחד לקמץ קטן, ובמקום זאת השתמשו פעמים רבות בקמץ חטופה לציין קמץ קטן. לפיכך צריך לעיין בכל מקום אם הניקוד שבדפוס הוא אכן קמץ חטופה או שמא קמץ קטן בלבד.

לדוגמה: בסידור רפ"ד מנוקדת התיבה זָכרינו בקמץ־חטופה. אולם ברור שאין אומרים זָ־כְ־רֵינוּ אלא זָכְ־רֵינוּ, ונמצא שקמץ זה אינו חטוף אלא קמץ קטן. וכן מצינו בקדיש קָדָם, ונראה שגם כאן הכוונה לקמץ קטן. אלא שיש חילוק בין שני המקרים: ב'קָדָם' אפשר שהקמץ גם קטן וגם חטוף, ואילו ב'זכרינו' אינו אלא קטן בלבד. לפיכך בכל מקום צריך עיון לגופו.

יז. א"א 'צלותנא' ע"פ נוסח סידורי וניציה

יח. ובעותהון – חול"ם או שוריק?

סידורי רפ"ד גורסין 'ובעוֹתהון' בחולם. אולם בתרגומים – הן בדפוסי ויניציאה הן בדפוסים המאוחרים יותר – מצינו בעקביות 'ובעוּתהון' בשורוק, שהוא התרגום הרגיל של 'בעותא'. לפיכך, נראה שיש לגרוס 'ובעוּתהון'.

יט. וּשְׂבָע או וּשְׂבַע או וּשְׁבַע

בסידורי רפ"ד מצינו כמה צורות שונות של המילה 'שובע': בקדיש תתקבל בסידור רפ"ד וְשָׂבַע,

וּסְלִיחָה וְכַפָּרָה (וְרֵיוַח) [וְרֶוַח]ג וְהַצָּלָה לָנוּ וּלְכָל יִשְׂרָאֵל, וְאִמְרוּ אָמֵן: כאעָשֶׂהכב שָׁלוֹם בִּמְרוֹמָיו הוּא

ובסידור ד"ש **וְשׂוֹבַע**, ובקדיש דתשעה באב נדפס **וְשָׂבָע**.

אולם הצורה **וְשָׂבָע** אינה מדוקדקת, שהרי היא נשמעת כפועל ('הוא שבע'), ולא כשם העצם 'שובע' שמתפללים עליו, כגון: שֹׂבַע שמחות (תהלים טז). צ"ל שמדובר בטעות הדפסה, שבמקום החולם נדפס קמץ.

וכיון שבשאר המקומות בסידורים מצינו בעקביות שֹׂבַע, מסתבר שזו הצורה הנכונה, ולפיכך יש לתקן גם כאן **וְשָׂבַע**. (ובענין של וא"ו מלא, ע' לעיל 'קודשא')

זהו דוגמה למקרה שבו טעות דפוס אחת חוזרת בכמה מקומות, ורק על ידי השבאת נוסחאות שונות ניתן לעמוד על הצורה הנכונה. וכן הוא גם בנוסח העמידה בברכת השנים: וְשֹׂבַע.

כ. וְרֵיוַח לעומת רֶוַח – כתיב וניקוד משתנה.

בסידורי רפ"ד-ד"ש נדפס וְרֵיוַח – בציר"י וביו"ד – במקום רֶוַח בסגול, ככתוב במקרא (אסתר ד:י"ד), וכן הוא בדפוס תנ"ך ויניציאה שנת רמ"ה.

ונ' שהוספת היו"ד נועדה למנוע טעות בקריאה, שלא יקרא רוּחַ (בשורוק ופתח). ולענין הניקוד בציר"י: יתכן שנבחר ציר"י במקום סגול מפני שבכמה קהילות ספרדיות לא הבחינו בהגייה ביניהם, וגם הדפוס לא תמיד הבדיל ביניהם בבירור. לפיכך נמצא כאן שינוי הן בכתיב הן בניקוד לעומת לשון המקרא. (וכן מצינו בב"י שכותבין 'ריוח' במקום 'רוח').

כא. שלש פסיעות אחורה לפני עושה שלום וכריעות

לעומת למנהג רוב קהילות ספרדיות ואשכנזיות בזמננו, בכתבי יד מהרח"ו לא מצינו הוראות לבי לעשות שלש פסיעות אחורה וכריעות לשלש כיוונים כשאומר 'עושה שלום' שבקדיש.

הגר"י סופר בכף החיים (סי' נ"ז אות ל"ו) כתב שעיקר ענין הפסיעות שייך רק בקדיש תתקבל, מפני שהוא במקום 'עושה שלום' של החזן בסיום התפלה. ואף מצינו שבחזרת הש"ץ ובקדיש תתקבל דינם שוה לענין נוסח 'עושה השלום' בעשרת ימי תשובה, ומוכח ששני המקומות נחשבים המשך אחד של סיום העמידה.

עם זאת, בזוהר איתא רק ענין של ו' כריעות של העמידה דלחש שהם בברכה ראשונה בתחילה וסוף, ומודים בתחילה וסוף, ושתי כריעות בסוף 'עושה שלום' בסיום העמידה בלבד ('נתינת שלום'). והנה הוראות של הכריעות אלו לא הובאו כלל במערכת ההוראות של מהרח"ו, ומסתימת לשונו נ"ל דתקנו פסיעות רק בסוף שמונה עשרה – משמע שאין פסיעות אלא שם.

ולפי זה נראה שאין מקום לפסיעות בקדיש אא"כ מוכרח ע"י מנהג המקום ולא יכול לשנות מפני המחקלוקת, או לא לש"ץ שלא עשה שלש פסיעות בלחש שלו. ורק בקדיש תתקבל. והה"נ לעשי"ת באמרית 'שלוה השלום'.

כב. עושה לעומת עשה – כתיב מלא או חסר

בסידורי רפ"ד נדפס **עושה** מלא, וכן הוא גם בכתי"ק מהרח"ו. אולם, במקרא נאמר 'עֹשֶׂה שלום במרומיו' (איוב כ"ה) – בכתיב חסר.

נראה שהוספת הוא"ו נעשתה כדי למנוע טעות בקריאה, שלא יקרא עָשֶׂה, אלא עוֹשֶׂה. תופעה זו מצויה בכמה מקומות בדפוסי הסידורים, שנקטו כתיב מלא להבהרת הקריאה. לפיכך נקטינן 'עֹשֶׂה'

בְּרַחֲמָיו (וי"א בְּרַחֲמָיוּ)ב יַעֲשֶׂה שָׁלוֹם עָלֵינוּ (וְכֵן יְהִי רָצוֹן וְנֹאמַר)גג [וְעַל כָּל יִשְׂרָאֵל]. אָמֵן:

חסר, ככתיב המקרא.

ודוגמה לדבר מצינו בנוסח הזימון 'הב לן ונבריך'. בכמה סידורים שבזמנינו כתבו וְנִבָּרֵיךְ בחיריק מלא (יו"ד), אבל כנראה שהוא רק להקל על הקריאה בכת"י, אף שהצורה המדויקת היא וּנְבָרֵךְ, כמו לשום התרגום בתהלים ק"נ.

כג. וכן יהי רצון לעומת ועל כל ישראל – נוסח הסיום בקדיש

בסידורי רפ"ד (אחרי ובא לציון, עמ' ע"ה), ד"ש (עמ' ע"ו), וכן בקונטרס מאה ברכות (ויניציאה ש"ט; קדיש שאחר קבורה) נדפס הנוסח **וכן יהי רצון ונאמר אמן.** ומהרח"ו לא העיר לשנותו.

אולם בסידורי הגאונים – כגון סדר רב עמרם גאון – וכן ברוב סידורי העולם, הנוסח הוא ועל כל ישראל (ואמרו) אמן.

כפי שהעיר הרב אהרן שמחוב הי"ו, נראה שמקור הטעות בסידור ספרד דפוס ליסבון שנת ר"ן (הבסיס לסידורי רפ"ד; תפלות כל השנה). שם נכתב בסוף קדיש תתקבל נוסח עם ראשי תיבות ראשי תיבות. והנא סידור ר"ן:

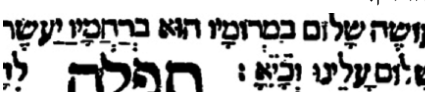

שכוונת היתה **וכי"א – ועל כל ישראל אמן.**

וכנראה הובנו בטעות כראשי תיבות **ויר"א** – וכן יהי רצון אמן.

בשתי מקומות צ"ל אותו נוסח. ראיה לכך מסיום תפלת העמידה: הן בסידור ר"ן הן בסידורי רפ"ד נדפס 'ועל כל ישראל אמן', והנא סידור ר"ן:

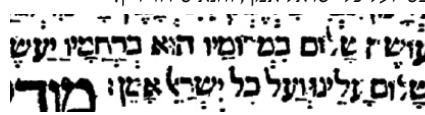

נמצא **שאין כאן נוסח אחר כלל**, אלא הבנה מוטעית של ראשי התיבות שנכנסה לדפוס.

ועוד, לא מצינו בשום מקום בראשונים או באחרונים נוסח 'וכן יהי רצון אמן' בסוף קדיש. אדרבה, כבר בסידור רב סעדיה גאון ובמחזור ויטרי מצינו בסיום קדיש נוסח: 'עלינו ועל כל ישראל אמן.'

לפיכך מסתבר שנוסח 'וכן יהי רצון' אינו אלא טעות שנשתרשה בדפוסי ויניציאה, וצ"ל שרח"ו לא ראה צורך להעיר על כך, כי עיקר מגמתו היתה לתקן את נוסח התפלה לפי קבלת האר"י ז"ל, ולא לעסוק בהערות נוסח כלליות שכבר תיקנו אחרים. לפיכך נקטינן לגרוס 'ועל כל ישראל אמן'.

כללים: השמטות

א) בסידורי רפ"ד, אין מוסיפין התיבה את 'עמו' ישראל. וכן תיבה זה אינה מופיעה בסידורי החיד"א. אולם בכמה כתבי יד של סידורי הרש"ש, כגון כתב יד 'סופר נאמן' הרב דערי ז"ל, מצויה 'עמו'.

ב) לא מצאנו בכתבי מהרח"ו הוראות לכריעות ב'יתגדל' וכיוצא בזה, אף שמנהג זה נזכר בפוסקים ובשו"ע.

סידור ויניציאה רפ"ד (1524) עמ' נב.

(טעות הדפוס כתוב עמוד ב"נ)

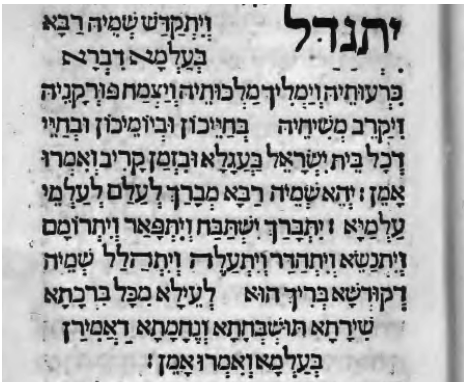
יתגדל
וְיִתְקַדַּשׁ שְׁמֵיהּ רַבָּא
בְּעָלְמָא דִּבְרָא
כִּרְעוּתֵיהּ וְיַמְלִיךְ מַלְכוּתֵיהּ וְיַצְמַח פּוּרְקָנֵיהּ
וְיָקֵרֵב מְשִׁיחֵיהּ בְּחַיֵּיכוֹן וּבְיוֹמֵיכוֹן וּבְחַיֵּי
דְכָל בֵּית יִשְׂרָאֵל בַּעֲגָלָא וּבִזְמַן קָרִיב וְאִמְרוּ
אָמֵן: יְהֵא שְׁמֵיהּ רַבָּא מְבָרַךְ לְעָלַם לְעָלְמֵי
עָלְמַיָּא: יִתְבָּרַךְ וְיִשְׁתַּבַּח וְיִתְפָּאַר וְיִתְרוֹמַם
וְיִתְנַשֵּׂא וְיִתְהַדַּר וְיִתְעַלֶּה וְיִתְהַלַּל שְׁמֵיהּ
דְקוּדְשָׁא בְּרִיךְ הוּא לְעֵלָּא מִכָּל בִּרְכָתָא
שִׁירָתָא תֻּשְׁבְּחָתָא וְנֶחֱמָתָא דַּאֲמִירָן
בְּעָלְמָא וְאִמְרוּ אָמֵן:

סידור ויניציאה רפ"ד (1524) עמ' עח.-עח:

תומר קדים
תתקבל
צְלוֹתְהוֹן וּבָעוּתְהוֹן
דְכָל יִשְׂרָאֵל קֳדָם
אֲבוּהוֹן דְבִשְׁמַיָּא וְאִמְרוּ אָמֵן: יְהֵא שְׁלָמָא
רַבָּא מִן שְׁמַיָּא חַיִּים וְשָׂבַע וִישׁוּעָה וְנֶחָמָה
וְשֵׁיזָבָא וּרְפוּאָה וּגְאוּלָה וְסַלְיָחָה וְכַפָּרָה
וְרֶוַח וְהַצָּלָה לָנוּ וּלְכָל יִשְׂרָאֵל וְאִמְרוּ אָמֵן:
עוֹשֶׂה שָׁלוֹם בִּמְרוֹמָיו הוּא בְּרַחֲמָיו יַעֲשֶׂה
שָׁלוֹם עָלֵינוּ וְכֵן יְהִי רָצוֹן אָמֵן:

סידור ויניציאה רפ"ד (1524) עמ' פב.

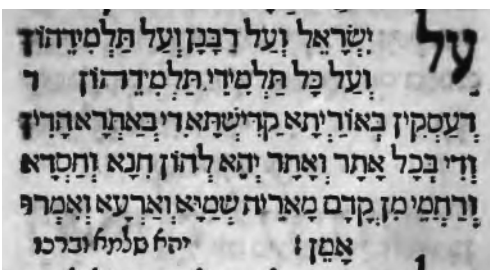
על
יִשְׂרָאֵל וְעַל רַבָּנָן וְעַל תַּלְמִידֵיהוֹן
וְעַל כָּל תַּלְמִידֵי תַּלְמִידֵיהוֹן ר
דְעַסְקִין בְּאוֹרַיְתָא קַדִּישְׁתָּא דִּי בְאַתְרָא הָדֵין
וְדִי בְכָל אֲתַר וַאֲתַר יְהֵא לְהוֹן חִנָּא וְחִסְדָּא
וְרַחֲמֵי מִן קֳדָם מָארֵיהּ שְׁמַיָּא וְאַרְעָא וְאִמְרוּ
אָמֵן: יהא שלמא וברכה

סידור ויניציאה ד"ש (1544) עמ' נב.

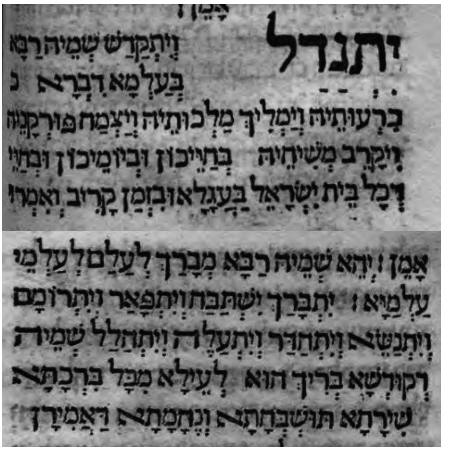

סידור ויניציאה ד"ש (1544) עמ' עו.

סידור ויניציאה ד"ש (1544) עמ' פג:

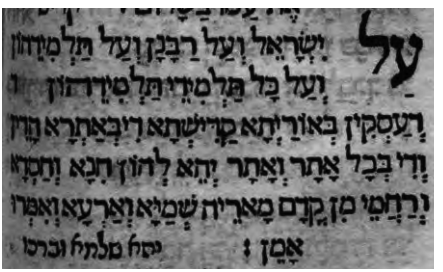

התאריך מהקולופון: 'נשלם בחדש תמוז ... בשנת ד"ש'

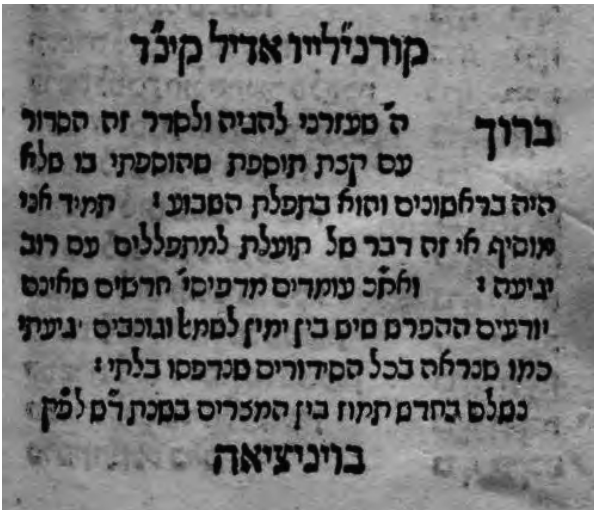

קורנ"ליי"ו אדיל קינ"ד

ברוך ה' שעזרני להגיה ולסדר זה הסדור
עם קצת תוספת שהוספתי בו שלא
היה בראשונים והוא בתפלת השבוע: תמיד אני
מוסיף אי זה דבר של תועלת למתפללים עם רוב
יגיעה: ואתכ עומדים מדפיסי' חדשים שאינם
יודעים ההפרש שיש בין ימין לשמש ובוכבים יגיעתי
כמו שנראה בכל הסידורים שנדפסו בלתי:
נשלם בחדש תמוז בין המצרים בשנת ד"ש לפ"ק

בויניציאה